

भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. अंबादास वसंत गोरे,

राज्यशास्त्र विभाग,

रयत शिक्षण संस्थेचे, राधाबाई काळे महिला महाविद्यालय, अहिल्यानगर.

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाहीप्रधान देश आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षांपेक्षा जास्त कालावधी लोटला तरी हा देश यशस्वीपणे संसदेपासून ते स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांचे नियोजन, शांततामय मार्गाने केंद्र आणि राज्य सरकार बदल, नागरिकांना मुक्तपणे राजकीय अभिव्यक्ती, धार्मिक स्वातंत्र्य बहाल करणे आदी बाबींना नेहमीच प्राधान्य देत आलेला आहे. त्याचबरोबर भारताचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकास झालेला आहे. भारताने प्रचंड सांस्कृतिक, भाषिक आणि धार्मिक विविधता असूनही सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, कायद्याचे राज्य आणि प्रतिनिधी संस्थांचे लोकशाही आदर्श कायम ठेवले आहेत. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, भारतीय लोकशाही ही केवळ राजकीय संस्थांची व्यवस्था नाही; ती सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक मूल्ये आणि असमानतेच्या नमुन्यांमध्ये खोलवर रुजलेली आहे. तथापि, भारतीय लोकशाहीच्या कार्याला त्याच्या सामाजिक रचनेत रुजलेल्या अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो - जात, धर्म, प्रादेशिकता, वर्ग असमानता, लिंगभेद, भ्रष्टाचार आणि ओळख-आधारित राजकारणाचा उदय ही आव्हाने अनेकदा समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यासारख्या लोकशाही आदर्शांच्या प्रभावी अंमलबजावणीला मर्यादित करतात. प्रस्तुत संशोधन अभ्यासामध्ये भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 6%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Gore, A. V. (2026). भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हानांचा चिकित्सक अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 741-746.

प्रस्तावना:-

भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हानांमध्ये व्यापक निरक्षरता, गरिबी, जातीयवाद, सांप्रदायिकता, प्रादेशिकता आणि राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण यांचा समावेश होतो. यासोबतच भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, महिलांवरील अत्याचार आणि संपत्तीची असमान विभागणी लोकशाहीच्या स्थैर्यासाठी मोठे धोके निर्माण करत आहेत. प्रशासकीय उदासीनता, लोकसंख्येचा विस्फोट आणि निवडणुकीतील गैरप्रकार ही देखील लोकशाहीच्या यशासमोरील गंभीर आव्हाने आहेत. एखाद्या देशाचा विकास करायचा असेल तर त्या देशातील नागरिकांना विविध आव्हानांचा सामना करावा लागतो. ही आव्हाने दूर करण्यासाठी साक्षरता वाढवणे, नैतिक राजकारण करणे आणि कायद्याची कडक अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर नागरिकांमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय आदि संकल्पनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. निवडणूक आयोग हा मुक्त, निपक्ष अशा रीतीने काम करणारा त्याचबरोबर शासन हे नागरिकांच्या हिताचे आणि कल्याणाचे निर्णय घेणारे असायला हवे. तरच लोकशाही व्यवस्था चांगल्या पद्धतीने कार्य करू शकेल.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:-

- भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हानांचा अभ्यास करणे.
- भारतीय लोकशाही शासनव्यवस्थेच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
- लोकशाहीसमोरील आव्हानांचा नागरिकांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- लोकशाहीसमोरील आव्हानांचा सामना करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

१. जाती-आधारित राजकारण:-

भारतातील निवडणुकीचे राजकारण बहुतेकदा जाती-आधारित फिरते. राजकीय पक्ष तिकिटे वाटप करतात आणि जातीच्या अंकगणितावर आधारित युती करतात, ज्यामुळे लोकशाही मुद्द्यांवर आधारित प्रशासनाऐवजी मतपेढीच्या राजकारणात बदलते. ग्रामीण भागात दलित आणि उपेक्षित जातींना अजूनही बहिष्कार आणि हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो. शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण असूनही, त्यांचा राजकीय आवाज अनेकदा प्रबळ जात गटांकडून दाबला जातो. मोठ्या प्रमाणात जातीय भेदभाव आज देखील आपणांस भारताच्या कानाकोपऱ्यात पाहायला मिळतो. जात राजकीय समानतेच्या तत्वाला कमकुवत करते, कारण प्रतिनिधित्व गुणवत्तेचा किंवा विचारसरणीपेक्षा अस्मितेचा विषय बनतो. त्यामुळे जात ही राजकीय सहभागाचे माध्यम आणि लोकशाही समानतेला अडथळा म्हणून काम करते.

२. प्रादेशिकता आणि भाषिक विविधता:-

भारताची संघराज्य रचना त्याच्या विशाल विविधतेला सामावून घेते, तरीही प्रादेशिकता हे एक आव्हान आहे. गैर-हिंदी राज्यांमध्ये हिंदी लादल्याने ऐतिहासिकदृष्ट्या विरोध झाला आहे, विशेषतः तामिळनाडूमध्ये भाषा ही एक संवेदनशील ओळख

आहे.अलीकडील काळात नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे निर्माण झालेले प्रश्न, भारतातील विविध राज्याने हिंदी स्वीकारण्यास दिलेला नकार यावरून प्रत्येक राज्याच्या भाषिक अस्मिता पुढे आलेल्या दिसतात. त्याचबरोबर तेलंगणा, गोरखालँड किंवा बोडोलँड सारख्या स्वतंत्र राज्यांच्या मागण्या दर्शवितात की प्रादेशिक आकांक्षा अनेकदा राष्ट्रीय एकात्मतेशी संघर्ष करतात. काही राज्यांमध्ये पाण्याचे वाद (जसे की कर्नाटक आणि तामिळनाडूमधील कावेरी नदी) किंवा सीमा वाद तणाव निर्माण करतात. प्रादेशिकता लोकशाही ओळखीचे प्रतिबिंब दर्शविते, परंतु ते राष्ट्रीय एकतेचे तुकडे करते आणि प्रशासनाला गुंतागुंतीचे करते.

३.आर्थिक असमानता आणि वर्ग विभाजन:-

भारतीय लोकशाहीमध्ये आर्थिक असमानता ही आणखी एक मोठी अडचण आहे.एखादा मोठा उद्योगपती एक छोटा देश विकत घेऊ शकेल एवढी संपत्ती कमावतो आणि एका गरीब कुटुंबाला सध्याकाळच्या जेवणाची भ्रांत आहे. अशी मोठी विषमतेची दरी निर्माण झालेली आहे. लोकसंख्येचा मोठा भाग दारिद्र्यरेषेखाली राहतो. गरिबांसाठी, राजकीय सहभागापेक्षा जगणे बहुतेकदा प्राधान्य असते, ज्यामुळे लोकशाही प्रक्रियांवर प्रभाव पाडण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित होते. एक लहान उच्चभ्रू वर्ग महत्त्वपूर्ण आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण ठेवतो. माध्यमे, राजकीय पक्ष आणि धोरणनिर्मितीवरील त्यांचा प्रभाव अनेकदा लोकशाहीला व्यवहारात कुलीनशाहीमध्ये बदलतो.शहरी आणि ग्रामीण विभाजन हा देखील एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. शहरे जलद आधुनिकीकरण अनुभवत असताना, ग्रामीण भागात अपुऱ्या शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि रोजगाराच्या संधींचा सामना करावा लागतो.त्यामुळे विकास असमान पद्धतीने होतो. लोकशाहीमध्ये संधींची समानता गृहीत धरली जाते, परंतु आर्थिक असमानता हक्क आणि संसाधनांमध्ये असमानता कायम ठेवते.

४. लिंग असमानता:-

संविधानिक हमी असूनही, भारतातील लोकशाहीमध्ये स्त्री-पुरुष विषमता आहे. : महिला लोकसंख्येच्या जवळजवळ अर्ध्या आहेत परंतु कायदेमंडळांमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व अत्यंत कमी आहे. दीर्घकाळ प्रलंबित महिला आरक्षण विधेयक हे अखेर संसदेमध्ये मंजूर झाले आणि पुढील काही दिवसात त्याची अंमलबजावणी देखील होईल परंतु तरीही काही प्रमाणात पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पगडा अधूनमधून डोके वर काढताना दिसतो.सामाजिक निकष कुटुंबात आणि राजकारणात निर्णय घेण्यामध्ये महिलांच्या सहभागावर मर्यादा घालतात. दिवसेंदिवस महिलांवारील अत्याचारच्या घटनांमध्ये वाढ होताना दिसते. लैंगिक हिंसाचार, छळ आणि घरगुती छळाच्या वाढत्या घटना महिलांच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालतात आणि समानतेच्या तत्वाला कमकुवत करतात. लिंग न्याय (Gender Justice) शिवाय, भारतीय लोकशाही खऱ्या अर्थाने प्रतिनिधित्व करणारा किंवा समावेशक असल्याचा दावा करू शकत नाही.

५. भ्रष्टाचार आणि कमकुवत संस्था:-

भारतातील लोकशाही व्यवस्थेसमोर भ्रष्टाचार हे एक पद्धतशीर आव्हान आहे. पैसा आणि ताकद निवडणुकांवर वर्चस्व गाजवते. काळ्या पैशाचा वापर, मोफत वस्तूंचे वाटप आणि मतांची खरेदी यामुळे लोकशाही प्रक्रियेची निष्पक्षता कमकुवत होते.

निवडणूक आयोग, न्यायपालिका आणि माध्यमे यासारख्या लोकशाही संस्थांची स्वायत्तता अनेकदा राजकीय दबावांमुळे कमी होते. प्रशासनातील भ्रष्टाचार लोकशाहीवरील जनतेचा विश्वास कमी करतो आणि नागरी सहभागाला परावृत्त करतो. लोकशाही प्रधान देशांतील संस्थांमध्ये सचोटी नसलेली लोकशाही हुकूमशाही प्रवृत्तींना बळी पडते.

६. अस्मितांचे राजकारण आणि लोकप्रिय नेत्यांचा उदय:-

अलिकडच्या दशकांमध्ये, भारतीय लोकशाहीमध्ये ओळख-आधारित राजकारण आणि लोकप्रियतावादी नेत्यांचा उदय झाला आहे. अनेक राजकीय पक्ष सामान्य हितापेक्षा विशिष्ट जाती, धर्म किंवा प्रादेशिक गटांना प्राधान्य देतात. विकास हा मुद्दा त्याठिकाणी महत्त्वाचा नसतो. अनेकदा लोकप्रतिनिधी आपल्या भाषणांत दीर्घकालीन संरचनात्मक सुधारणांना बाजूला ठेवून मते मिळविण्यासाठी लोकप्रियतावादी विधाने - मोफत देणग्या, अनुदाने किंवा फूट पाडणाऱ्या घोषणा वापरतात. लोकशाहीमध्ये वादविवाद आणि संघर्ष टाळून विचारविमर्श करून, लोकांशी चर्चा करून, निर्णय घेणे अपेक्षित असताना धार्मिक ध्रुवीकरण, लोकप्रिय घोषणा आदी बाबींवर भर देताना दिसतो.

७. माध्यमे आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे संकट:-

एक सशक्त लोकशाहीसाठी मुक्त आणि निष्पक्ष माध्यमांची आवश्यकता असते. तथापि, भारतीय माध्यमांच्या परिदृश्यासमोर गंभीर आव्हाने आहेत. भारतातील अनेक माध्यमे वस्तुनिष्ठ वृत्तांकनाऐवजी सनसनाटी पसरवतात आणि राजकीय प्रचाराला प्रोत्साहन देतात. अनेकदा खोट्या बातम्या, चुकीची माहिती आणि द्वेषपूर्ण भाषणे वेगाने पसरवली जातात ज्यामुळे जनमताचे ध्रुवीकरण होते. खोट्या बातम्या, चुकीची माहिती आणि द्वेषपूर्ण भाषणे वेगाने पसरतात, ज्यामुळे जनमताचे ध्रुवीकरण होते. निर्भीड आणि निपक्ष पत्रकारिता फक्त नावालाच राहिलेली आहे असे दिसते.

८. तरुणांची अलिप्तता आणि राजकीय उदासीनता:-

जागतिक पटलावर भरतची ओळख सर्वात तरुण लोकसंख्या असणारा देश अशी आहे. तरीही, लोकशाही प्रक्रियांमध्ये तरुणांचा सहभाग मर्यादित आहे. भ्रष्टाचार, बेरोजगारी आणि संघर्षाचा अभाव यामुळे तरुणांमध्ये निराशेची भावना आणि उदासीनता निर्माण होते. राजकारण ही ठराविक लोकांचीच मतेदारी असे चित्र निर्माण केल्यामुळे बरेच तरुण राजकारणाला आपले क्षेत्र म्हणून निवडण्यास धजावत नाहीत आणि पर्यायाने सक्रिय सहभाग टाळतात. त्याच वेळी, विद्यार्थी चळवळी, सोशल मीडिया सक्रियता आणि नागरी समाज मोहिमा दर्शवितात की तरुण लोकशाही परिवर्तनाचे शक्तिशाली घटक देखील असू शकतात. लोकशाहीमध्ये रचनात्मक सहभागासाठी तरुणांची ऊर्जा वळवणे हे आव्हान आहे.

९. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण:-

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण म्हणजे गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तींचे राजकारणात आणि विधिमंडळात प्रवेश करणे होय. यामुळे लोकशाही कमकुवत होते आणि गुन्हेगार, राजकारणी व नोकरशहांची युती तयार होते, जे सत्तेचा गैरवापर

करतात. ए.डी.आर. अहवालानुसार, भारतातील अनेक खासदार/आमदारांवर गंभीर स्वरूपाचे गुन्हे दाखल आहेत. राजकारण्यांना बाहुबल आणि पैसा हवा असतो, तर गुन्हेगारांना राजकीय संरक्षण हवे असते. त्यामुळे अनेक राजकीय पक्ष गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असणाऱ्या नागरिकांना निवडणुकीमध्ये उमेदवारी देतात आणि पैसा आणि दहशत यांच्या जोरावर ते निवडून देखील येतात. त्याचबरोबर निवडणुका लढवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर पैशांची गरज असते, ज्यासाठी गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तींचा वापर केला जातो. कायदा बनवणारेच जर कायदा मोडणारे असतील, तर न्यायव्यवस्थेवरचा नागरिकांचा विश्वास कमी होतो आणि मग पर्यायाने लोकशाहीचा पतनाकडे प्रवास सुरू होतो.

उपाययोजना आणि शिफारशी:-

- भारतीय लोकशाहीसमोरील वेगवेगळ्या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी देशातील नागरिकांनी स्वातंत्र्य, समता, बांधुता या लोकशाही मूल्यांवर विश्वास असला पाहिजे.
- लोकशाहीमध्ये शिक्षणाला खूप महत्त्व असते. शिक्षणामुळे व्यक्तीला विवेक, आत्मनिर्भरता, दूरदृष्टी इत्यादी बाबींची जाणीव होते आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो त्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार होणे गरजेचे आहे.
- लोकशाहीमध्ये नागरिक जागरूक असणे खूप आवश्यक आहे. आपण आपले लोकप्रतिनिधी निवडत असताना कोणत्या मुद्द्याच्या आधारे मतदान करतो ते खूप महत्वाचे आहे. आपण आपले मतदान कोणत्याही प्रलोभनाला बळी न पडत निपक्षपातिपणे करणे आवश्यक आहे.
- आपण निवडून देत असलेला लोकप्रतिनिधी आपल्या हिताचे आणि कल्याणाचे महत्वाचे प्रश्न त्याला निवडून दिलेल्या सभागृहात मांडतोय का नाही आणि जर मांडत नसेल तर प्रसंगी त्याला प्रश्न विचारणे ही सजग मतदाराचे कार्य आहे.
- अलीकडील काळात प्रशासनात वाढलेला भ्रष्टाचार याबाबतीत कठोर कायदे करून त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे नगरिकामध्ये शासनाबद्दल आत्मीयता राहते अन्यथा नागरिक लोकशाही व्यवस्थेवर विश्वास ठेवताना दिसत नाही.
- जातीय आणि धार्मिक तेढ कमी करण्यासाठी शासनाने त्याचे राजकीयीकरण न करता प्रसंगी कठोर पावले उचलून कोणत्याही व्यक्तीवर अन्याय न होऊ देण्यासाठी भूमिका घेतली पाहिजे. त्यासाठी विविध संस्था आणि संघटनांची मदत घ्यायला हवी.
- समाजातील सर्व घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे महत्वाचे आहे. कोणत्याही घटकांवर अन्याय होता कामा नये त्याचबरोबर सर्वांना समान वागणूक आणि सन्मान मिळायला हवा.

२१ व्या शतकात लोकशाहीसमोर डिजिटल युगातील चुकीची माहिती (Fake News), वाढती आर्थिक असमानता, राजकीय ध्रुवीकरण आणि संस्थांवरील विश्वास कमी होणे ही प्रमुख आव्हाने आहेत. लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन करणे, सर्वसमावेशकता राखणे आणि तंत्रज्ञानाचा जबाबदार वापर करणे, हे लोकशाही टिकवण्यासाठी कळीचे ठरत आहे. सोशल मीडियाद्वारे चुकीची माहिती, द्वेषयुक्त भाषण (Hate Speech) आणि फेक न्यूजचा प्रसार वेगाने होतो, ज्यामुळे लोकशाही

प्रक्रियेची अखंडता धोक्यात येते. डिजिटल पाळत ठेवणे आणि मतदारांचे मॅनिप्युलेशन (Manipulation) ही मोठी आव्हाने आहेत. राजकीय विचारधारेत टोकाची भूमिका घेतल्यामुळे समाजात फूट पडत आहे. लोकशाही संस्था, मूल्ये आणि कायद्याचे राज्य जाणीवपूर्वक कमकुवत केले जात आहे, ज्यामुळे हुकूमशाही प्रवृत्ती वाढत आहेत. वाढती श्रीमंत-गरीब दरी लोकांचा लोकशाही व्यवस्थेवरील विश्वास कमी करते. यामुळे सामाजिक असंतोष निर्माण होतो. कायदेमंडळ, न्यायपालिका आणि प्रसारमाध्यमांसारख्या लोकशाहीच्या स्तंभांवर सामान्य नागरिकांचा विश्वास कमी होत आहे, जे लोकशाहीच्या आरोग्यासाठी घातक आहे. आर्थिक जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रीय नियंत्रणावर मर्यादा येतात, तर हवामान बदलामुळे संसाधनांसाठी संघर्ष वाढून लोकशाही स्थिरता धोक्यात येऊ शकते. आर्थिक जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रीय नियंत्रणावर मर्यादा येतात तर हवामान बदलामुळे संसाधनांसाठी संघर्ष वाढून लोकशाही स्थिरता धोक्यात येण्याची दाट शक्यता असते. ही आव्हाने पेलण्यासाठी, लोकशाही संस्था बळकट करणे, नागरिकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे आणि डिजिटल साक्षरता वाढवणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची:-

१. Bhargava Rajeev and Ashok Acharya (eds.), 2008, Political Theory, Delhi, Pearson.
२. Heywood Andrew, 2015, Political Theory: An Introduction, New York, Palgrave Macmillan.
३. Gauba O. P, (eds.) 2009, An Introduction to Political Theory, Delhi, Macmillan Publishers.
४. Kalam.A.P.J. Abdul, (2014), "Governance for Growth in India "Rupa Publication, New Delhi.
५. पवार दीपक, (२०२२). "लोकशाही समजून घेताना" मुख्य निवडणूक अधिकारी कार्यालय, महाराष्ट्र राज्य.
६. लोकशाही रुजविण्यासाठी व्यवस्थेचे सक्षमीकरण महत्त्वाचे, लोकसत्ता, २० एप्रिल २०१८.
७. The 21st century challenge for democracy, The Indian Express, January 3, 2022.